

Оксана Володимирівна МІРОШНИЧЕНКО

ORCID: 0000-0001-9420-9347

Старообрядництво на тлі релігійного життя в Україні у XIX – на початку XX ст.: історіографія питання

Розглянуто основні напрямки історичних досліджень, що сформувалися у XIX–XXI ст. Розкрито особливості історіографічної традиції дослідження питань старообрядництва православної церкви та їх взаємодії між собою. Виявлено, що дореволюційні праці висвітлюють дані питання побіжно, але містять цінний довідково-статистичний матеріал. Обґрунтовано, що характерною рисою праць радянських авторів був традиційний антиклерикальний підхід до розв'язання даної проблеми. Зроблено висновок, що ґрунтовні наукові дослідження історії старообрядців відновилися тільки в пострадянський період, однак і вони страждають описовістю та регіональною обмеженістю у вивченні цього питання. Досі відкритими залишаються питання духовного, суспільного та економічного життя старообрядницьких громад. Пролістровано перспективність подальшого вивчення цієї теми у вітчизняній науці.

Ключові слова: історіографія, Православна церква, розкол, старообрядництво

Miroshnychenko Oksana

**Old Belief on the background of religious life in Ukraine in the 19th – early 20th centuries:
historiography of the issue**

The main directions of historical research in the 19th–21st centuries are discussed. The peculiarities of the historiographical tradition of studying the issues of Old Believers of the Orthodox Church and their interaction with each other are revealed. It is discovered that pre-revolutionary studies covered these issues in passing. Pre-revolutionary historiography presented a sufficiently large number of researchers, they were diverse in case studies. Religious life was controlled by government officials and the Church throughout the country, not taking into account the large territory of the country and people of different religious denominations. In general, the question of Old Belief was given much attention by scholars, but in Soviet times this practice ceased.

The Soviet researchers of historical professions studied superficially both religion and Old Believers. A characteristic feature was the traditional anti-clerical approach in all the works of Soviet authors. All scientific works considered the problem only one-sidedly and from the standpoint of ideological bias. Soviet society called for the stabilization of life, and if a person was a religious person or an Old Believer, the government officials forced the renunciation of a religious faith and religious convictions. Apparently, this was the reason why a small number of studies of religion and Old Believers appeared in the Soviet period. It is concluded that the key researcher insights were significant in the post-Soviet period.

After independence of Ukraine among Ukrainian historians, interest in studying history and Old Belief increased. A difficult task for Ukrainian historians is a departure from the Soviet period

and the adoption of a new methodological approach that will differ from the traditional imperial representation. In the field of interests of historians are revealed such issues as settling and population, missionary activities and the religious community of Old Believers. However, the issues of spiritual, social and economic life of Old Believer communities still remain open. The prospects of further study of this topic in domestic science are illustrated.

Keywords: historiography, the Orthodox Church, schism, Old Belief

Релігійне питання було й залишається в центрі уваги істориків. Досить цікавим та неоднозначними є дослідження, присвячені старообрядництву на українських землях. Однак дослідники релігійного життя в Україні протягом тривалого часу майже не торкалися питання про життя старообрядців, які вже були складовою тогочасного суспільства з XVII ст. Попри те, що вони зайняли вагомому нішу в церковному житті держави і задавали тенденції до її трансформації та оновлення, офіційна православна церква також воліла їх не помічати. Тож мета даної статті – дослідити процес зростання інтересу вітчизняної історіографії до питання православної церкви, старообрядництва та їх взаємодії в XIX – початку XX ст. Ми ставимо наступні завдання: прослідкувати взаємовідносини православної церкви із старообрядцями в дореволюційний період; виявити особливості історіографічної традиції в радянський період як до старообрядництва зокрема, так і православної церкви в цілому; виділити закономірності розвитку історіографії в сучасний період, нові напрямки у дослідженні православ'я та старообрядництва.

Дослідження релігійного питання в Україні починається ще з XIX ст. Зокрема, з'являються праці присвячені історії Російської православної церкви. Так, Чернігівський і Ніжинський архієпископ Філарет (Гумілевський) систематизував церковну історію держави до 1825 р. [19] Продовжив його справу О. Доброклонський, який висвітлює історію Російської церкви через викладення подій синодального періоду з 1700 до 1880-х рр. [20] Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалось написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії. Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського [28]. Автор звернувся не лише до проблем освіти, яке надавала в цей період виключно церква, але і до інших великих блоків церковної історії, у першу чергу – історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду [29, 30].

Вивчення релігійної історії Півдня України започаткувала організація Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС). Зокрема, такі її члени, як Гавриїл (Розанов), С. Серафімов, А. Лебединцев, М. Мурзакевич, К. Оранський, Ф. Ляліков, ігумен Анфім, І. Карелін, М. Юрневич та ін., написали біографії найбільш яскравих церковних постатей, історію окремих храмів і монастирів, висвітили деякі помітні події релігійної історії. Також у цей період з'являються Херсонські, Таврійські та Катеринославські єпархіальні відомості, на шпальтах яких зазвичай публікувалися місіонери та священнослужителі. Як результат, на сторінках південноукраїнських єпархіальних відомостей світ по-

бачив більше сотні публікацій, які мали відношення до церковної історії краю. Звичайно, вказані нариси з релігійного минулого були досить нерівнозначними за повнотою і ступенем науковості, достовірності, за методологічними підходами, використаними при їх підготовці [44, с. 4–5].

Виклад основного матеріалу дослідження

У XIX ст. старообрядців переважно розглядали як ізгоїв, відступників, грішників, “розкольників”. Зацікавлення вітчизняними дослідниками теми старообрядництва пов’язане насамперед з їх розселенням територією України. Видатний український історик М. Костомаров своїй праці “Історія російського розколу” називав старообрядницький рух “великим явищем народного прогресу та суспільної думки” [39, с. 210–310]. Автор дійшов висновку, що причина перших міграцій старообрядців полягала у переслідуваннях з метою їх фізичного винищення. Виявом непокори новим обрядам стали явища самоспалення, притаманне рішуче налаштованим послідовникам старої віри, або втечі. [40, с. 378]. Ще один відомий дослідник старообрядництва Чернігівщини М. Лілеєв приділив увагу переселенню перших старообрядців та їх значенню в утворенні центрів старої віри [42; 43, с. 377–401]. Окремо варто зупинитися на дослідженнях розселення старообрядців Півднем України. Зокрема, специфікою праць А. Скальковського, як зазначає Н. Буланова, було те, що ним на сторінках “Хронологических обозрений истории Новороссийского края” було надруковано багато джерел, зокрема і тих, які стосуються старообрядництва. Наприклад, № 9 “Документи про поселення старообрядців у Новоросійському краї та лист Потьомкіна депутатам від старообрядців за 1785 рік”. У них розкривається державна політика Російської імперії стосовно старообрядців, ставлення єпархіальної влади до представників цієї конфесії, що дозволяє проаналізувати взаємовідносини православної церкви та старообрядців у краї [64; 65, с. 289]. Д. Багалій, досліджуючи проблеми заселення південноукраїнських земель у XVIII–XIX ст., наводить статистичні дані щодо кількості старообрядницьких груп. На особливу увагу заслуговує його праця, в якій йде мова про регламентацію правових норм переселення старообрядців у межі українських земель із російської держави. Автор також робить спробу конфесійної диференціації самих старообрядців, виокремлюючи з їхнього осередку т. зв. духовних християн [2, с. 67].

Перебування старовірів на Катеринославщині зумовлене тим, що ця територія була певним буфером, тимчасовим прихистком для громад старообрядців – вони переселялися в південні регіони імперії, тому їх тут було не так багато як в Подунав’ї чи Бессарабії. Так, одним з перших відомості про старообрядців подає І. Гельденштад. У його мемуарах є детальні дані про одну із слобід у Єлісаветградській провінції – Зибку, що була заснована старообрядцями, які, ймовірно, “переселились [...] 10 років тому із Стародубу” [9, с. 93]. Згадує про старообрядців і перший катеринославський етнограф – Григорій Антонович Залюбовський. У своїй роботі “Заметки о селениях (из поездок на следствия)” він серед інших населених пунктів, що розташовані навколо Катеринослава,

описує с. Троїцьке. Характеризуючи населення, етнограф підкреслює, що воно складається із росіян та малоросів. Росіяни походять із “сторожевых козаков украинской линии [...] много было старообрядцев” [45, с. 165]. Про кількісний стан старообрядницьких груп наводить дані в своїй роботі Д. Багалій [2, с. 57].

Помітний внесок у дослідження історії Білокриницької старообрядницької ієрархії зробив Ф. Мельников. Він відстоював позицію необхідності об’єднання всіх старообрядницьких толків під зверхністю Білокриницького митрополита. Йому належить окреслення перспектив у вивчення міграції старообрядців за кордон: “За кордоном – означає поза Росією, за її межами. У наш час важко вказати хоча б одне царство або країну, де б зовсім не було старообрядців: розпорошені вони по всьому світу” [46, с. 128].

В історіографії початку ХХ ст. існувало декілька концепцій щодо походження, діяльності та значення сектантства в українських та російських землях. Звісно, старообрядництво завжди перебувало під особливою увагою влади. Тому офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям складала роботи О. Дородніцина [1, с. 37], Ф. Мельникова [47, с. 258] та ін. Слід підкреслити, що література охоронно-православного напрямку є найчисленнішою серед до-революційних досліджень. Крім того, авторами-місіонерами та чиновниками було введено до наукового обігу величезну кількість джерел. Вони відстоювали позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, вказували на іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність вітчизняних сект, підкреслювали, що всі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність протизаконною. Так, О. Дородніцин упродовж п’ятнадцяти років працював місіонером у Херсонській та Катеринославській єпархіях [3, с. 61]. У своїх поглядах він дотримувався офіційної точки зору російської православної церкви, вважаючи нові релігійні течії шкідливими для православних і ворожими для державного ладу Російської імперії [1, с. 42]. Також у цей період відбувається накопичення фактичного матеріалу, яким займалися О. Пругавін та В. Ясевич-Бородаєвська [9, с. 42]. Зокрема, О. Пругавін виступав за віротерпимість і повне рівноправ’я старовірів, пов’язуючи виникнення течії з проблемами суспільного побуту, правовим і економічним становищем народу [61, с. 25]. В. Ясевич-Бородаєвська характеризує сектантські рухи, які існували в Катеринославській губернії, та вводить до наукового обігу цінні матеріали про старообрядницькі громади [83, с. 45].

Отже, переважна більшість дослідників цього періоду розглядають старообрядництво як таке, що шкодить офіційній церкві. Тому проблема взаємодії православної церкви та старообрядницьких громад розкривається здебільшого через призму місіонерської діяльності, проповідування ідей шкідництва останніх.

Дореволюційна історіографія представлена досить великою кількістю праць, які були різноплановими за тематикою досліджень. Офіційна влада та церква всіляко намагалися контролювати релігійне життя в державі, звертаючи увагу як на великі простори країни, так і на кількість людей різних релігійних конфесій,

що в ній проживали. Велика увага приділялася вивченню науковцями старообрядництва, що не можна сказати про радянський період. Як релігія в цілому, так і старообрядці зокрема знаходились поза межами досліджень істориків. А ті праці, які і були, вирізнялися певною односторонністю та заангажованістю. Все радянське суспільство було покликано до зрівняльного характеру життя, тому якщо і були віруючі люди, в незалежності від того старообрядці вони чи ні, то влада всіляко змушувала їх припинити свої релігійні шукання та симпатії. Можливо із цим пов'язано відносно невелика кількість досліджень за часів існування Радянського Союзу, як вивчення релігії в цілому, так і старообрядництва зокрема.

Радянська ж історіографія розглядала церкву як “архаїчний релігійний пережиток”, з яким влада вела непримиренну боротьбу. Одним із узагальнюючих досліджень, які публікувались у Радянському Союзі, стала робота професора М. Нікольського – “Історія російської церкви”, вперше видана в 1931 р. Цю монографію можна вважати основою, до якої апелювали всі інші дослідники. Так, має рацію М. Гордієнко, коли пише, що дослідження М. Нікольського понад п'ятдесят років залишалося єдиною узагальнюючою монографією з історії Російської православної церкви, старообрядництва і російського сектантства [53, с. 9]. Також автор аналізував причини виникнення старообрядництва та дав характеристику процесам поширення цього віровчення. Окрема увага у роботі приділена ролі старообрядців у становленні капіталістичних відносин в Росії. Проте ці спроби докорінно не вплинули на стан вивчення старообрядництва, що перебувало під впливом політики воєнничого атеїзму. [53, с. 369, 373]. Інша колективна монографія 1967 р. “Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.). Критичні начерки” хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем [79], а збірка 1975 р. – “Релігія і церква в історії Росії (радянські історики про православну церкву в Росії)” занадто фрагментарна [62].

Із кінця 1950-х рр. виходить чимало робіт з окремих проблем регіональної історії. Чільне місце посідають дослідження етнічної структури населення, у тому числі і Південної України. Так, у 1959 р., виходить в світ монографія О. Дружиніної “Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.” [22, с. 52]. Автор розглядає географічні умови краю, висвітлює організацію управління. Не оминає вона в роботі питання заселення Півдня України іноземними колоністами, до яких відносить і старообрядців [24, с. 74]. Також дослідниця розглядає різні види господарювання та їх специфіку у зв'язку з особливостями клімату. Автор звертається до питань, що пов'язані із внутрішньою та зовнішньою торгівлею, яка безпосередньо стосується і старовірів, бо в роботі йде мова про основні форми їхнього господарства [23, с. 34]. Тематично близькою є робота В. Кабузана. Автор використовує введені раніше в обіг джерела, виокремлює правові підстави переселення, вказує на місця проживання старообрядців [34, с. 112].

Починаючи з 1960-х рр. з'являються роботи присвячені вже економічному та політичному становищу Російської православної церкви у державі (Є. Грекулова, П. Курочкіна) [17] та ролі і місця в культурно-історичному процесі, аналізу її

становища, взаємовідносин Церкви та держави (А. Клібанов, О. Шуба) [63, 81, 82]. Також О. Клібанов у своїх роботах акцентував увагу на ролі патріархальних традицій в соціально-економічному житті громад. Дослідник розглядає старообрядництво як суспільно-політичне явище, підкреслюючи, що течії “попівщина” та “безпопівщина” представляють собою замкнені соціальні системи [37]. Внесок О. Клібанова у розробку проблематики полягав у тому, що він спробував визначити характер старообрядницького руху [36, с. 73]. Окремо слід зупинитися на дослідженнях В. Миловидова. Автор зосереджує увагу на процесі становлення старообрядництва, виокремлення його основних течій та їх боротьбу за часів Російської імперії [51, с. 53]. Проте в роботі відсутні будь-які дані про місця проживання старообрядців, їх чисельний склад, основні види занять.

У радянський період розвитку вітчизняної науки (1917–1991) історичні концепції були зміщені в сторону ідеологічних інтересів. У цей час історична наука в УРСР розвивалася в своєрідних і специфічних умовах, визначених процесами становлення нової суспільно-економічної формації. В цей період наука взагалі відчувала вплив партійної марксистсько-ленінської ідеології. В результаті такої практики вітчизняна наука радянського періоду не отримала необхідного розвитку. Публікували лише поодинокі праці певного змісту та ідеологічного забарвлення. У період панування партійної ідеології в радянській історичній науці теми історії Православної церкви ХІХ – початку ХХ ст. та старообрядництва в Україні не розглядалися. А найбільш послідовно вивчалися представниками української зарубіжної історичної науки.

Значні здобутки у вивченні історії Православної церкви мала українська еміграція. Спрямованість історичних студій засвідчувала визнання саме Православної церкви головним духовним репрезентантом українського народу. В історичному контексті вона розглядалася як самодостатня релігійна інституція, насильницьки залучена до лона Російської православної церкви. Нового значення набуло вивчення національних особливостей православ'я в Україні, модерної й новітньої історії Церкви на тлі вітчизняного національного руху. Серед представників української історіографії були відомі вчені та суспільні діячі: І. Власовський [11], М. Грушевський [18], Д. Дорошенко [21], І. Смолич [66] та ін. Однією з найвідоміших узагальнюючих праць з історії Православної церкви в Україні, які опублікували за кордоном, стала праця І. Власовського “Нарис історії УПЦ” 1957 р. [11].

Серед досліджень представників українських наукових кіл за кордоном вагоме значення мала праця М. Грушевського “З історії релігійної думки на Україні” [18]. В ній подаються перші спроби аналізу релігійної ситуації у регіоні з урахуванням народних настроїв, ставлення простого люду до офіційної Православної церкви та протестантських течій, які посилювали свій вплив протягом другої половини ХІХ ст. Саме ці причини і підготували, на думку українського вченого, своєрідний ґрунт для посилення нових релігійних рухів, заснованих на євангелістській

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

доктрині. Відсутність розгалуженої системи управління й достатньої кількості чиновницького апарату на півдні України, сусідство з німецькими колоністами та російськими сектантами прискорили процес формування нових для народу релігійних рухів, зокрема штундизму і баптизму. Представники відповідного історіографічного напрямку нерідко абсолютизували роль національного фактора у розвитку релігійної традиції, й унаслідок цього визнавали Греко-католицьку церкву єдиним суспільним утворенням, здатним поєднати традиції східного християнства та інтереси українського народу. Найбільш виразно такий підхід було представлено в працях відомого греко-католицького теолога о. Івана Ортинського [54, 55, 56].

Питання державної та церковної політики щодо старообрядництва залишаються в центрі уваги і сучасних російських науковців. У дослідженні Д. Поспеловського детально розглянуті питання розробки урядових і церковних заходів щодо старообрядництва в різні історичні періоди [59]. Узагальнюючий характер носить монографія В. Федорова, яка висвітлює всі ключові моменти історії Православної церкви синодального періоду. У дослідженні В. Федорова розкрито питання місіонерської діяльності Церкви, конфесійної політики російських імператорів [76].

Багато досліджень розглядають політику щодо старообрядництва в окремі історичні періоди. Так, робота А. Панченко “Початок петровської реформи: ідейне підґрунтя”, в якій автор зупиняється на періоді найбільш драматичного протистояння держави і старообрядництва, розглядає укази, прийняті щодо старовірів і їхню реакцію на ці укази – численні самоспалення і втечі [58]. Так само А. Панченко звертає увагу на історію появи й особливості перших праць, спрямованих на розкриття старообрядництва, в числі яких – “Розшук про розкольніцьку Бринську віру” митрополита Димитрія Ростовського. Значне місце відводиться характеристиці урядових заходів щодо старообрядництва в монографії Н. Бородкіної, присвяченій двом взаємопов’язаним проблемам: церковним перетворенням Петра I та участі релігійних діячів першої чверті XVIII ст. в розвитку громадської думки [7]. Антистарообрядницьку політику часів Петра I аналізує В. Живов [27]. Історик зупиняється на релігійно-політичному протистоянні напередодні петровських перетворень, традиціях та інноваціях в церковній політиці першої чверті XVIII ст. На прикладі творів митрополита Стефана Яворського автор досліджує ідеологічні установки церковних ієрархів і полемічні заходи, до яких вони зверталися, відстоюючи свої погляди в диспутах як зі старовірами, так і з представниками державної влади.

Монографія Є. Вішленкової присвячена релігійній політиці, що проводиться в Росії урядом Олександра I. Автор реконструює культурний контекст, в якому приймалися урядові рішення, що регулюють релігійне життя Росії, в тому числі – заходи, які контролюють життя старообрядців [10]. Окрім того, Є. Вішленкова розкриває сутність реформи духовної освіти 1808–1814 рр., яка заклала фундамент майбутнього розквіту церковної науки. Ю. Кондаков поряд з релігійною політикою

Олександра I розглядає релігійну політику Миколи I, зупиняючись, в тому числі, і на законодавчій політиці щодо староіврів і сектантів [38].

Із 90-х рр. ХХ ст. характерний сплеск зацікавленості до історії і сучасних проблем старообрядництва серед вчених, а також самих старообрядців. Саме дrevлєправославні християни стали ініціаторами різноманітних наукових конференцій із залученням фахівців, що займаються старообрядництвом, зокрема: “Жива традиція” (Москва, 1995); “Старообрядництво: історія, культура, сучасність” (Москва, 1995–1998, 2000, 2002, 2005, 2007, 2011, 2014, 2019; Великий Новгород, 2009; Боровськ, 2018); семінар “Калужське старообрядництво: історія, культура, сучасність” (Боровськ, 2016) та круглого столу “Культура старообрядців та її збереження” (Боровськ, 2017) [67].

Де обговорюються методи і джерела дослідження історії старообрядництва; мова і література російського старообрядництва; історія і культура старообрядницьких громад Москви, Сибіру, Далекого Сходу, інших регіонів Росії та країн близького та далекого зарубіжжя.

Деякі автори звернулися до досліджень релігійно-філософських, духовних основ старообрядництва. У статті Я. та О. Шемякіних розглянуто комплекс питань, пов’язаних з розумінням старообрядцями навколишнього світу, місця людини в ньому [80]. За останні роки істориками зроблена спроба вивчити старообрядництво на матеріалах окремих регіонів Росії. Дослідники розглядають широке коло питань, пов’язаних з історією російського старообрядництва: його появою і поширенням в різних російських областях, динамікою, формами і методами опору старообрядців гонінням і дискримінації, місіонерської діяльністю РПЦ серед староіврів та ін.

Сучасна російська історіографія характеризується як різноманітністю тем, так і участю в її формуванні представників різних галузей науки: історики, філософи, економісти, соціологи розглядають історію старообрядництва з різних сторін. У дослідницькій літературі набуває поширення комплексний підхід до вивчення старообрядництва.

Із проголошенням незалежності України у 1991 р. відбулася активізація досліджень релігійної проблематики. Досвід комплексного висвітлення минулого Православної церкви було представлено у багатотомному виданні “Історія релігії в Україні” (почала виходити з 1996 р. за редакцією А. Колодного і П. Яроцького). Третій том цього академічного видання присвячено розвитку православ’я в Україні за період з 1686 до 1917 р. Автори подали характеристику відносин між Православною й Греко-католицькою церквами, іншими релігійними напрямками. Представлено загальний аналіз розвитку духовної освіти, становища монастирів як опорних пунктів православ’я [33, с. 210–336, 516–544]. О. Крижанівський розглядає Церкву через призму соціально-економічному розвитку [41].

Серед плеяди українських істориків різні аспекти питань, пов’язаних з утвердженням Православної церкви, майновим становищем та господарсько-економічною діяльністю загалом в Україні та її південному регіоні у ХVIII –

початку ХХ ст., досліджували Г. Надтока [52], Ю. Катунін [35], І. Лиман [44], В. Тур [75] та ін.

Цілу низку питань, пов'язаних з вивченням церковної історії підіймає у своїх дослідженнях науковець В. Меша [49]. Цілком слушним є його висновок про те, що православна церковна організація України у 1875–1900 рр., маючи жорстку вертикаль влади, стала невід'ємною частиною РПЦ та відчувала на собі зміни зі сторони реформованого суспільства, а архієрейський дім виконував функцію єпархіальної господарської установи. Визначено основні джерела прибутків православного духовенства [50, 48]. Важливі аспекти релігійних трансформацій та державно-церковних відносин Півдня України представлені у роботах О. Тригуба [73, 74], О. Бойкова [5, 6], О. Ігнатуші [31, 32], Н. Буланової [9].

Довгий час дослідження історії старообрядництва залишалося поза межами інтересів науковців. Проте із проголошенням незалежності України вони отримали можливість неупередженого та незаангажованого вивчення історії, в результаті чого спостерігається зростання зацікавленості у вивченні старообрядництва серед українських істориків. Перед авторами стоїть складне завдання, що полягає у подоланні історіографічного вакууму радянських часів та запровадження нових методологічних підходів, відмінних від традиційних імперських трактувань старообрядництва. В орбіту зацікавленості істориків потрапляють, – окрім питань розселення та чисельності старообрядців, місіонерства та єдиновір'я серед цих громад, які вже розглядалися дослідниками попередніх періодів, – теми, що стосуються культурних, соціальних, економічних проблем дравлеправославних християн. Так, для сучасного історика О. Пригаріна саме старообрядництво Подунав'я стало предметом досліджень. У його роботах порушуються питання щодо культурних та етнографічних особливостей старовірів цього регіону. Приділяється увага й історії появи та розселення старообрядців, а також сучасному стану старої віри на цих територіях. Зокрема, досліджено історію старообрядців Добруджі та Буджаку, проаналізовано чисельність населення старообрядницьких поселень Нижнього Подунав'я [60]. Бессарабія як регіон розселення старообрядців досліджується у працях А. Федорової [78], у яких авторка охарактеризувала основні етапи формування старообрядницьких поселень зазначеного регіону, дослідила старообрядницькі монастирі на півдні Бессарабії, з'ясувала становище старообрядців цього регіону у складі Російської імперії [77, с. 63–72].

Ю. Волошин вивчає історію старообрядництва на території північної України. У своїй монографії автор докладно дослідив явище “розкольницьких слобод”, історію та причини їхнього утворення [13; 16, с. 130–162; 12, с. 14–27]. Деякі аспекти історії старообрядницького повсякдення знайшли своє відображення у статтях Ю. Волошина. У них проаналізовано особливості життя старовірських сімей у “розкольницьких слободах”, охарактеризовано соціальну природу конфліктів серед місцевих старовірів [14, с. 30–46; 15, с. 932–948].

Ґрунтовне дослідження історії старообрядництва у вітчизняній історіографії знайшло своє відображення у роботах С. Таранця [68, 69, 72]. Його фундамен-

тальна двотомна праця “Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX століття)” присвячена як історії вивчення старообрядництва, так і історії цього явища загалом [70, с. 554]. Автор дослідив соціальну структуру старообрядництва та його взаємини з державою та іншими релігіями, охарактеризував найвідоміші центри старої віри. У роботі дослідник торкається теми міграції старовірів, констатує як факт, що їхні релігійні погляди поширились на величезні території завдяки міграції їхніх прихильників. Окрема увага приділена соціальним основам старообрядницького життя та його культурним проявам у літературі, мистецтві, архітектурі тощо [71].

Тема історії старообрядництва стає центральною у дослідженнях молодих українських науковців. Останнім часом збільшується кількість дисертацій за заданою тематикою. Зокрема, П. Єремєєв присвятив свою роботу соціальній структурі старовірів Харківщини, зазначивши час заснування старообрядницьких спільнот у регіоні та причини їхнього переселення до цього регіону [26]. О. Бельський дослідив особливості формування старообрядницьких спільнот Південної України, в тому числі досліджуючи передумови появи і розселення представників безповіського та поповського толків на території Південної України [4].

Вивченню старообрядництва присвячено окремий щорічник “Доля старообрядництва в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність”, який видається на базі Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. У ньому друкуються статті та розвідки вітчизняних і закордонних науковців щодо різноманітних аспектів такого багатогранного феномену як старообрядництво. Його матеріали освітлюють як історію, так і актуальні питання сучасного старообрядництва. Багаторічний вихід цього збірника яскраво ілюструє зростання зацікавленості заявленою темою у вітчизняній історичній науці та значне різноманіття поглядів на історію старообрядництва [57].

Серед дослідників є ті, котрі займалися проблемами саме взаємовідносин офіційної церкви із старообрядцями через призму місіонерства чи єдиновір'я. Зокрема, Ю. Катунін провів порівняльний аналіз між офіційними православними і сектантами Півдня України [35, с. 23]. Він дослідив діяльність Корсунського старообрядницького єдиновірського монастиря, соціальний та етноконфесійний склад населення Таврії [35, с. 30]. Дослідник О. Бельський простежує процес виникнення єдиновірства як релігійного руху в середовищі російських старовірів [4]. Особливості розвитку Православної церкви в Південній Україні досліджує науковець І. Лиман у праці “Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття”. Автор аналізує єпархіальну систему управління, структуру духовенства регіону, специфіку церковного землеволодіння. Умови для місіонерської діяльності були не особливо сприятливими. До загальноімперської ситуації з обмеженням втручання в справи інших конфесій, заборонаю примусу до переходу в православ'я додалися ще особливості політики Петербурга щодо Півдня, пов'язаної із забезпеченням переселенням якомога зручніших умов. У цій ситуації позитивним для православ'я був факт

збереження заборони на пропаганду інших релігійних вчень серед православних. На цьому тлі православне духовенство знаходилося у дещо розгубленому стані. Особливо незручним для нього було врегулювання взаємин із старообрядцями (розкольниками). Адже офіційна церква традиційно насторожено ставилась до останніх, користуючись найменшою нагодою для доведення своєї правоти, причому доведення різними методами [44, с. 32].

У збірнику присвяченому релігійному життю колоністів Катеринославщини О. Безносолової, знайшлося місце і старообрядцям. Зокрема, авторка публікує документи із Державного архіву Дніпропетровської області, що розкривають правопорушення старообрядців на теренах Катеринославщини, їх співіснування з представниками інших конфесій. Також дослідниця розмежовує старообрядців і “духовних християн” і наводить їх короткі характеристики для кращого розуміння відмінностей між ними. Акцентується також увага на ареалах розселення старовірів на Півдні України, вказуються конкретні населені пункти [25, с. 282–284]. Одним із провідних сучасних фахівців вивчення старообрядництва на Катеринославщині є Н. Буланова. Авторка торкається різних питань, що пов’язані з юридичними засадами проживання старообрядців в Україні, їх відносинам з офіційною церквою. Ці проблеми розглядаються у статті “Православна церква і старовіри на теренах Новоросії” [8, с. 69]. Узагальнюючий характер має монографічне дослідження Н. Буланової – “Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.” Серед інших християнських течій певна частина роботи присвячена правовим та соціально-політичним аспектам проживання старообрядців у нашому краї [9, с. 232]. У монографії досліджується становлення та розвиток християнських конфесій на Катеринославщині останньої чверті XVIII – початку XX ст. в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних процесів Південної України. Розглядається адміністративно-територіальний устрій, система управління, клір Російської православної, Римо-католицької, Лютеранської церков, особливості поширення християнських течій. Окрема увага приділена церковній політиці Російської імперії та генезі, особливостям і наслідкам міжконфесійних взаємин.

Даючи загальну характеристику сучасної історіографії розвитку православ’я та старообрядництва в Україні, зазначимо, що, починаючи з 1990-х рр., дослідження церковно-історичної проблематики відбувалося у сприятливих умовах плюралізму думок і вільного наукового пошуку. З одного боку, формується світська історіографічна традиція, яка передбачає раціональний підхід до висвітлення минулого, зокрема до розвитку церковної інституції, а з іншого, – відроджується історіографія розвитку православ’я та старообрядництва, котра охоплює представників духовенства і частину світських істориків, філософів та представників інших гуманітарних наук.

Таким чином, з часів виникнення явища старої віри у середині XVII ст. накопичилось чимало абсолютно різних за жанром, спрямуванням та фактологічним наповненням праць, що об’єднані навколо єдиної центральної теми – старообряд-

ництва. Вивчення історичного минулого та досвіду цих духовних дисидентів не раз ставало предметом досліджень у різних галузях знань:

Найбільш широко представлені дослідження, що характеризують релігійні причини виникнення старообрядництва та визначають релігійний фактор як основну рушійну силу міграції старовірів. Незважаючи на те, що при підготовці цих праць використано різноманітні джерела, деякі роботи не оминули фактологічні неточності чи ідеологічні нашарування.

Достатньо вичерпно дослідники представили студії та нариси стосовно взаємовідносин старообрядницьких громад із органами державної влади та офіційною церквою. Адже в широкому доступі для істориків є різноманітні рапорти, укази, циркуляри. Саме вони і регулювали то ліберальні, то жорсткі умови щодо існування старообрядницьких громад.

Науковці попередніх періодів у своїх роботах обійшли увагою проблему використання старовірів-переселенців у політиці приєднання та русифікації нових земель, що активно здійснювалась російською владою. Все ж таки, наявність значної кількості робіт демонструє стабільно зростаючу зацікавленість суспільства та науки історією старообрядництва.

Сучасні наукові дослідження, в яких порушувались проблеми міграції старообрядців характеризуються описовістю та регіональною обмеженістю у вивченні цього питання. Висновки авторів таких праць дозволяють створити лише загальне уявлення про соціальний, культурний та релігійний розвиток окремих громад.

В існуючій історіографічній традиції прослідковуються умови появи та поселення на теренах України старовірів, їх етнічний та соціальний склад. Також у працях дослідники розглядають побут та культуру старообрядців.

Історіографія питання щодо появи та розвитку старообрядництва в межах Катеринославської губернії на сьогодні є досить обмеженою. Це, можливо, знаходить пояснення у тому, що на означеній території не було таких потужних анклавів старообрядницького населення як у більш південних чи західних районах сучасної України.

Досі відкритими залишаються питання духовного, суспільного та економічного життя старообрядницьких громад.

Більшість дослідників, які вивчали релігійне життя України XVIII – початку XX ст. у своїх працях не розглядають тему старообрядництва. І це пов’язано з низкою причин: старообрядництво – явище цілком російське і появи громад древлеправославних християн на українських землях ми завдячуємо тільки колонізаторській політиці в російській державі; для означення старообрядців представниками влади та офіційного православ’я вживалося поняття “розкольник” чи ототожнювали з сектантами, що викликало плутанину у науковців; старовіри жили громадами в яких не допускалися никоніани, завжди неохоче йшли на контакти як з владою так і місцевим населенням, вони всіляко намагалися зберегти свою ідентичність; старообрядництво вважалось таким, що підриває авторитет та

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

шкодить статусу офіційної пануючої Православної церкви, тому часто дослідники не включали старообрядницьку тематику до своїх робіт.

Важливим для нас залишаються перспективи вивчення проблематики старообрядців в історіографічній традиції XIX–XXI ст.; розгляд основних сюжетів, які вже досліджені істориками і тих, які потребують подальшого вивчення.

1. Алексий (Дородницын А. Я.). Материалы для истории и исследования религиозно-рационалистических движений на Юге России во 2-й половине XIX ст. Казань: Центральная типография, 1908. 122 с.

2. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.

3. Безносова О. В. А. Я. Дородницын (1859–1919) – православний місіонер та дослідник протестантського сектанства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ, 2004. № 5. С. 61–71.

4. Бельський О. В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Запоріжжя, 2007. 19 с.

5. Бойков О. Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. Запоріжжя: Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30.

6. Бойков О. Ю. Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 49–53.

7. Бородкина Н. Н. Церковь, общество и государство в эпоху Петра Великого. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1997. 604 с.

8. Буланова Н. М. Православна церква і старовіри на теренах Новоросії (друга половина XVIII – початок XIX ст.). *Грані*. 2003. № 4. С. 66–70.

9. Буланова Н. М. Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. Дніпропетровськ, 2007. 232 с.

10. Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX в. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2002. 444 с.

11. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. Репринт. вид. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 2. 398 с.

12. Волошин Ю. В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів I пол. XVIII ст. *Київська старовина*. 2001. № 3. С. 130–162.

13. Волошин Ю. В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.

14. Волошин Ю. В. Ссоры в старообрядческом обществе XVIII века: история одного конфликта. *Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII–XX вв.)*. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. Вып. 6. С. 30–46.

15. Волошин Ю. В. Структура семьи в “государевых описных малороссийских раскольничьих слободах” (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка).

Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время. Москва, 2010. С. 932–948.

16. Волошин Ю. В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті. *Український історичний журнал.* 2006. № 1. С. 14–27.

17. Грекулов Е. Ф., Курочкин П. К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX века). Москва: Наука, 1969. 182 с.

18. Грушевський М. С. Духовна Україна: зб. творів. Київ: Либідь, 1994. С. 5–135.

19. Гумилевский Ф. История русской церкви: в 5 периодах (988–1826). 6-е изд. Санкт-Петербург: Изд. И. Л. Тузова. Тип. А. Катанского и Ко, 1894. 840 с.

20. Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви. Москва, 1893. Ч. 4. 441 с.

21. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.

22. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва, 1959. 278 с.

23. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма в 1825–1860 гг. Москва, 1981. 215 с.

24. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. 381 с.

25. Евангельское движение в Российской империи (1850–1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / сост. и ред. О. В. Безносова. Днепропетровск; Штайнхаген: Samensorn, 2006. 320 с.

26. Єремєєв П. В. Старообрядці Харківської губернії (1825–1917): соціальна структура та кількісні характеристики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. Харків, 2014. 20 с.

27. Живов В. М. Из церковной истории времен Петра Великого: исследования и материалы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 360 с.

28. Знаменский П. В. Духовные школы в России до реформы 1808 года. Казань: Тип. Императорского Университета, 1881. 806 с.

29. Знаменский П. В. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. Казань: Тип. Императорского университета, 1878. 42 с.

30. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань: Университетская тип., 1873. 850 с.

31. Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 145–152.

32. Ігнатуша О. М. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913–1927 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.

33. Історія релігії в Україні: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]. Київ: Український Центр духовної культури, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. 559 с.

34. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва, 1976. 356 с.

35. Катунин Ю. А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. 152 с.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

36. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX века – 1917). Москва: Наука, 1965. 348 с.
37. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. Москва: Наука, 1973. 256 с.
38. Кондаков Ю. Е. Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века. Санкт-Петербург: “РГПУ им. А. И. Герцена”, 2005. 334 с.
39. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. XII: Начало единой державы в Древней Руси. 463 с.
40. Костомаров Н. И. История раскола у раскольников. *Раскол: исторические монографии и исследования*. Смоленск, 1994. С. 210–310.
41. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I половина XIX ст. Київ, 1991. 127 с.
42. Лилеев М. И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод. *Киевская Старина*. 1889. Т. 26. С. 377–401.
43. Лилеев М. И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (XVII–XVIII вв.). Киев, 1893. 278 с.
44. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: РА – Тандем – У, 2004. 400 с.
45. Маріна З. П. Етнографічні студії Г. А. Залюбовського. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 6: Проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. С. 161–171.
46. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. Барнаул: КООХ-И “Фонд поддержки строительства храма Покрова...”, 2006. 572 с.
47. Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви. Барнаул: БГУ, 1999. 557 с.
48. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. Донецьк, 2009. 41 с.
49. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324. (Історичні науки).
50. Меша В. Г. Роль єпископів в управлінні православної церкви в Україні останньої чверті XIX століття. *Історія української науки на межі тисячоліть*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ, 2009. Вип. 40. С. 110–117.
51. Миловидов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. Москва: Мысль, 1999. 112 с.
52. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.
53. Никольский Н. М. История русской церкви. Москва: Издательство политической литературы, 1983. 448 с.
54. Оргинський І. Ахіллесова п’ята (не тільки) української минувшини. *За єдність церкви і народу*. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. С. 3–55.
55. Оргинський І. Стрижень українського буття. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. 181 с.

56. Оргинський І. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду. *За єдність церкви і народу*. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. С. 57–89.

57. Панарін О. Є. Сучасна українська історіографія старообрядництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2017. Вип. 2, ч. 3. С. 3–9.

58. Панченко А. М. Начало Петровской реформы: идейная подоплека. *XVIII век*. Ленинград, 1989. Вып. 16. С. 5–16.

59. Поспеловский Д. В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ. Москва: Библейско-Богословский институт Св. апостола Андрея, 1996. 408 с.

60. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / отв. ред. О. Б. Демин. Одесса-Измаил-Москва: “СМИЛ”-“Археодоксия”, 2010. 528 с.

61. Пругавин А. С. Раскол и сектанство в русской народной жизни. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1906. 276 с.

62. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). Москва: Мысль, 1975. 255 с.

63. Русское православие: веки истории / [авт. кол.: Щапов Я. Н., Сахаров А. М., Зимин А. А. и др.], под. ред. А. И. Клибанова. Москва: Политиздат, 1989. 719 с.

64. Скальковский А. А. Опыт статистического исследования Новороссийского края. Одесса: Типография Фронцова и Нитче, 1853. Ч.1. 188 с.

65. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730–1823: в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1836. Ч. 1 (1730–1796). 289 с.

66. Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700–1917: в 2 ч. Москва: Валаамский монастырь, 1997. Ч. 1. 800 с.; Ч. 2. 798 с. (История Русской Церкви. Кн. 8. Ч. 1, 2).

67. Старообрядчество: история, культура, современность: материалы XIII-й Междунар. науч. конф., 21–23 нояб. 2019 г. Москва, 2019. 275 с.

68. Таранец С. В. Куренёвское Тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине. Киев, 1999. 160 с.

69. Таранец С. В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX століття. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 79–88.

70. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). Киев, 2012. Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. 702 с.

71. Таранец С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). Киев, 2012. Т. 2: Старообрядчество в социокультурном контексте. 686 с.

72. Таранец С. В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX століття. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 84–93.

73. Тригуб О. П. Історія заснування єпархії Катеринославської та Херсонської (1775–1837). *Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VII. С. 105–116.

74. Тригуб О. П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України. *Наукові праці*: збірник. Миколаїв: Видавничий дім МФ НаУКМА, 2000. Т. 8: Історичні науки. С. 45–49.

75. Тур В. Г. Православные монастыри Крыма в XIX – начале XX веков. 2-е изд., перераб. и доп. Киев: ИД “Стилос”, 2006. 248 с.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

76. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700–1917. Москва: “Русская панорама”, 2003. 480 с.

77. Федорова А. І. Особливості положення старообрядців Південної Бессарабії під владою Російської імперії (1812–1856 рр.). *Інтелекція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: Історія*. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 3. С. 63–72.

78. Федорова А. І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. Одеса, 2005. 238 с.

79. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): критические очерки. Москва: Наука, 1967. 336 с.

80. Шемякин Я. Г., Шемякина О. Д. Староверы-странники в свете цивилизационного подхода к истории России. Размышления над книгой Е. Е. Дутчак. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2011. № 4. С. 144–160.

81. Шуба А. В. Православ'я і традиції національної культури. Київ, 1989. 47 с.

82. Шуба О. В. Русское православие: веки истории. Москва, 1989. 719 с.

83. Ясевич-Бородаевская В. И. Очерки из истории сектантских движений Екатеринославской губернии. *Новое слово*. 1897. № 4.

References

1. Aleksyi (Dorodnytsyn, A. Ya.). (1908). Materyaly dlia istorii i issledovaniya religiozno-ratsyonalisticheskikh dvizhenii na Yuhe Rossii vo 2-y polovine XIX st., Kazan, Tsentralnaia tipohrafiya, 122 s. (in Rus.).

2. Bahalei, D. I. (1889). Kolonizatsiia Novorossiyskoho kraia I pervye shahy eho po puti kultury, Kiev, Tip. H. T. Korchak-Novitskoho, 115 s. (in Rus.).

3. Beznosova, O. V. (2004). A. Ya. Dorodnytsyn (1859–1919) – pravoslavnyi misioner ta doslidnyk protestantskoho sektantstva, *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia: Istorii ta arkeolohiia*, Dnipropetrovsk, no. 5, s. 61–71. (in Ukr.).

4. Bielskyi, O. V. (2007). Staroobriadnytstvo v Pivdennii Ukraini: formuvannia ta rozvytok u druhiu polovynu XVIII – na pochatku XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 “Istorii Ukrainy”, Zaporizhzhia, 19 s. (in Ukr.).

5. Boikov, O. (2014). Yu. Rol relihiinoho faktoru u protsesi modernizatsii sotsialnoi struktury naselennia Pivdnia Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.), *Kulturolohichni visnyk: naukovotoretychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny*, Zaporizhzhia, Prosvita, vyp. 32, s. 26–30. (in Ukr.).

6. Boikov, O. Yu. (2014). Rol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u zhytti burzhuzii ta selianstva Pivdennoi Ukrainy u kintsi XIX – na pochatku XX st., *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia, ZNU, vyp. 38, s. 49–53. (in Ukr.).

7. Borodkina, N. N. (1997). Tserkov, obshchestvo i hosudarstvo v epokhu Petra Velikoho, Saratov, Izd-vo Saratov. un-ta, 604 s. (in Rus.).

8. Bulanova, N. M. (2003). Pravoslavna tserkva i staroviry na terenakh Novorosii (druha polovyna XVIII – pochatok XIX st.), *Hrani*, no. 4, s. 66–70. (in Ukr.).

9. Bulanova, N. M. (2007). Khrystyianski konfesii Katerynoslavshchyny ostannoii chverti XVIII – pochatku XX st., Dnipropetrovsk, 232 s. (in Ukr.).

10. Vishlenkova, E. A. (2002). Zabotyas o dushakh poddannikh: religioznaia politika v Rossii pervoi chverti XIX v., Saratov, Izd-vo Saratov. un-ta, 444 s. (in Rus.).

11. Vlasovskiy, I. F. (1998). *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy: u 4 t.* Reprint. vyd., Kyiv, Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, t. 2. 398 s. (in Ukr.).

12. Voloshyn, Yu. V. (2001). Míhratsiia rosiiskykh staroviriv na terytoriiu Hetmanshchyny u svitli perepysiv I pol. XVIII st., *Kyivska starovyna*, no. 3, s. 130–162. (in Ukr.).

13. Voloshyn, Yu. V. (2005). Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanshchyny u XVIII stolitti: istoryko-demografichni aspekt, *Poltava, ASMI*, 312 s. (in Ukr.).

14. Voloshyn, Yu. V. (2009). Ssory v staroobryadcheskom obshchestve XVIII veka: ystoria odnogo konflikta, *Pravoslavie: Konfessiia, instytuty, relihioznost (XVII–XX vv.)*, Sankt-Peterburh, Izd-vo Evropeiskoho universiteta v Sankt- Peterburhe, vyp. 6, s. 30–46. (in Rus.).

15. Voloshyn, Yu. V. (2010). Struktura semy v “hosudarevykh opisnykh malorossiskikh raskolnichikh slobodakh” (na primere slobody Demenka Topalskoi sotny Starodubskoho polka), *Sosloviya, instituty i hosudarstvennaya vlast v Rossii. Sredniye veka i rannee Novoe vremya*, Moskva, s. 932–948. (in Rus.).

16. Voloshyn, Yu. V. (2006). Uryadova polityka shchodo rosiiskykh staroobriadtstv na Starodubshchyni u XVIII stolitti, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 1, s. 14–27. (in Ukr.).

17. Hrekulov, E. F., Kurochkin, P. K. (1969). Tserkov, samodержavie, narod (vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka), Moskva, Nauka, 182 s. (in Rus.).

18. Hrushevskiy, M. S. (1994). *Dukhovna Ukraina: zb. tvoriv*, Kyiv, Lybid, s. 5–135. (in Ukr.).

19. Humilevskiy, F. (1894). *Istoriya russkoi tserkvy: v 5 periodakh (988–1826)*, 6-e izd., Sankt-Peterburh, Izd. Y. L. Tuzova. Tip. A. Katanskoho i Ko, 840 s. (in Rus.).

20. Dobroklonskiy, A. P. (1893). *Rukovodstvo po istorii Russkoy Tserkvi*, Moskva, ch. 4, 441 s. (in Rus.).

21. Doroshenko, D. I. (1940). *Pravoslavna tserkva v mynulomu i suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu*, Berlin, 69 s. (in Ukr.).

22. Druzhynina, E. Y. (1959). *Severnoe Prychernomorye v 1775–1800 hh.*, Moskva, 278 s. (in Rus.).

23. Druzhynina, E. Y. (1981). *Yuzhnaia Ukraina v period krizisa feodalizma v 1825–1860 hh.*, Moskva, 215 s. (in Ukr.).

24. Druzhynina, E. Y. (1970). *Yuzhnaia Ukraina v 1800–1825 hh.*, Moskva, 381 s. (in Rus.).

25. (2006). *Evanhelskoe dvizheniye v Rossiyskoy imperii (1850–1917): Ekaterinoslavskaya huberniya (Sbornik dokumentov i materialov) / sost. i red. O. V. Beznosova*, Dnepropetrovsk, Shtainkhahen, Samencorn, 320 s. (in Rus.).

26. Yeremyeyev, P. V. (2014). *Staroobriadtsti Kharkivskoi hubernii (1825–1917): sotsialna struktura ta killkisini kharakterystyky: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 “Vsesvitnia istoriia”*, Kharkiv, 20 s. (in Ukr.).

27. Zhyvov, V. M. (2004). *Iz tserkovnoy istorii vremen Petra Velikoho: issledovaniya i materialy*, Moskva, *Novoe literaturnoye obozreniye*, 360 s. (in Rus.).

28. Znamenskiy, P. V. (1881). *Dukhovnye shkoly v Rossii do reformy 1808 hoda*, Kazan, Tip. Imperatorskoho Universiteta, 806 s. (in Rus.).

29. Znamenskiy, P. V. (1878). *Osnovnye nachala dukhovno-uchilishchnoi reformy v tsarstvovanie imperatora Aleksandra I*, Kazan, Tip. Imperatorskoho universiteta, 42 s. (in Rus.).

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

30. Znamenskiy, P. V. (1873). *Prihodskoe dukhovenstvo v Rossii so vremeni reformy Petra*, Kazan, Universitetskaya tip., 850 s. (in Rus.).
31. Ihnatusha, O. M. (2010). Yeparkhii ta blahochynnii Ukrainskoho ekzarkhatu Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u 20–30-kh rr. XX st., *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia, ZNU, vyp. 29, s. 145–152. (in Ukr.).
32. Ihnatusha, O. M. (2012). Zminy v ekonomichnomu stanovyshchi relihiinykh hromad Zaporizkoho kraiu (1913–1927 rr.), *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia, ZNU, vyp. 34, s. 150–156. (in Ukr.).
33. (1999). *Istoriia religii v Ukraini: u 10 t.* / red. A. Kolodnyi [ta in.], Kyiv, Ukrainskyi Tsestr dukhovnoi kultury, t. 3: Pravoslavia v Ukraini, 559 s. (in Ukr.).
34. Kabuzan, V. M. (1976). *Zaseleniye Novorossii (Ekaterinoslavskoy i Khersonskoy guberniy) v XVIII – pervoy polovine XIX veka (1719–1858 hh.)*, Moskva, 356 s. (in Rus.).
35. Katunyn, Yu. A. (2000). *Monastyri Kryma v XIX–XX vekakh (po materialam krymskikh arkhivov)*, Simferopol, Kultura narodov Prychernomoriya, 152 s. (in Rus.).
36. Klibanov, A. I. (1965). *Istoriya religioznoho sektantstva v Rossii (60-e hody XIX veka – 1917)*, Moskva, Nauka, 348 s. (in Rus.).
37. Klibanov, A. I. (1973). *Religioznoye sektantstvo v proshlom i nastoyashchem*, Moskva, Nauka, 256 s. (in Rus.).
38. Kondakov, Yu. E. (2005). *Liberalnoye i konservativnoye napravleniya v relihoznykh dvizheniyakh v Rossii pervoi chetverti XIX veka*, Sankt-Peterburh, “RHPU im. A. Y. Hertseny”, 334 s. (in Rus.).
39. Kostomarov, N. I. (1872). *Istoricheskiye monografii i issledovaniya*, Sankt-Peterburh, t. XII: *Nachalo edinoderzhaviya v Drevnei Rusi*, 463 s. (in Rus.).
40. Kostomarov, N. I. (1994). *Istoriya raskola u raskolnikov. Raskol: istorycheskiye monografii i issledovaniya*, Smolensk, s. 210–310. (in Rus.).
41. Kryzhanivskiy, O. P. (1991). *Tserkva u sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII – I polovyna XIX st.*, Kyiv, 127 s. (in Ukr.).
42. Lileev, M. I. (1889). *K voprosu o vremey proiskhozhdeniya Starodubskikh i Chernihovskikh raskolnichikh slobod*, *Kievskaya Starina*, t. 26, s. 377–401.
43. Lileev, M. I. (1893). *Novye materialy iz istorii raskola na Vetke i v Starodube (XVII–XVIII vv.)*, Kiev, 278 s. (in Rus.).
44. Lyman, I. I. (2004). *Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775–1861)*, Zaporizhzhia, RA – Tandem – U, 400 s. (in Ukr.).
45. Marina, Z. P. (2008). *Etnografichni studii H. A. Zaliubovskoho, Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*: zb. nauk. pr., Dnipropetrovsk, vyp. 6: *Problemy istorii osvity, nauky ta dukhovno-kulturnoho zhyttia / redkol. S. I. Svitlenko (vidp. red.) ta in., s. 161–171.* (in Ukr.).
46. Melnykov, F. E. (2006). *Kratkaya istoriya drevlepravoslavnoy (staroobryadcheskoy) tserkvi*, Barnaul, KOOKh-Y “Fond podderzhki stroitelstva khrama Pokrova...”, 572 s. (in Rus.).
47. Melnykov, F. E. (1999). *Kratkaya istoriya drevlepravoslavnoy (staroobryadcheskoy) tserkvi*, Barnaul, BHU, 557 s. (in Rus.).
48. Meshka, V. H. (2009). *Konfesiinyi ta suspilnyi aspekty rozvytku pravoslavnoi tserkvy v Ukraini 1875–1900 rokakh: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: spets. 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”*, Donetsk, 41 s. (in Ukr.).

49. Mesha, V. H. (2008). Materialne stanovishche dukhovenstva v Ukraini 1875–1900 rokiv, *Pivdennyi arkhiv: zb. nauk. pr.*, Kherson, KhDU, vyp. 28–29, s. 318–324, (Istorychni nauky). (in Ukr.).
50. Mesha, V. H. (2009). Rol yepyskopiv v upravlinni pravoslavnoi tserkvy v Ukraini ostannoï chverti XIX stolittia, *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysyacholit: zb. nauk. pr. / vidp. red. O. Ya. Pylypchuk*, Kyiv, vyp. 40, s. 110–117. (in Ukr.).
51. Milovidov, V. F. (1999). Staroobryadchestvo v proshlom i nastoyashchem, Moskva, Mysl, 112 s. (in Rus.).
52. Nadtoka, H. M. (1998). Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900–1917 rr.: sotsialno-relihiinyi aspekt, Kyiv, Znannia, 271 s. (in Ukr.).
53. Nikolskiy, N. M. (1983). Istoriya russkoy tserkvi, Moskva, Izdatelstvo politicheskoy literatury, 448 s. (in Rus.).
54. Ortynskiy, I. (1991). Akhillesova piata (ne tilky) ukrainskoi mynuvshyny, *Za yednist tserkvy i narodu*, Rym, Miunkhen, Fraiburh, s. 3–55. (in Ukr.).
55. Ortynskiy, I. (1991). Stryzhen ukrainskoho buttia, Rym, Miunkhen, Fraiburh, 181 s. (in Ukr.).
56. Ortynskiy, I. (1991). Shliakhom spilno-khrystyianskoi pravdy ta ukrainskoho dosvidu, *Za yednist tserkvy i narodu*, Rym, Miunkhen, Fraiburh, s. 57–89. (in Ukr.).
57. Panarin, O. Ye. (2017). Suchasna ukrainska istoriohrafia staroobriadnytstva, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriia*, vyp. 2, ch. 3, s. 3–9. (in Ukr.).
58. Panchenko, A. M. (1989). Nachalo Petrovskoy reformy: ideynaya podopleka. XVIII vek, Leninhrad, vyp. 16, s. 5–16. (in Rus.).
59. Pospelovskiy, D. V. (1996). Pravoslavnaia Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR: ucheb. posob., Moskva, Bibleysko-Bohoslovskiy institut Sv. apostola Andrey, 408 s. (in Rus.).
60. Priharin, A. A. (2010). Russkiye staroobryadtsy na Dunae: formirovaniye etnokonfessionalnoy obshchnosti v kontse XVIII – pervoi polovine XIX vv. / otv. red. O. B. Demin, Odessa-Izmail-Moskva, “SMIL”-“Arkheodoksiya”, 528 s. (in Rus.).
61. Pruhavin, A. S. (1906). Raskol i sektanstvo v russkoy narodnoy zhyzni, Moskva, Tipografiya Tovarishchestva I. D. Sytina, 276 s. (in Rus.).
62. (1975). Relihiya i tserkov v istorii Rossii (sovetskiye istoriki o pravoslavnoi tserkvi v Rossii), Moskva, Mysl, 255 s. (in Rus.).
63. (1989). Russkoye pravoslaviye: vekhi istorii / [avt. kol.: Shchapov Ya. N., Sakharov A. M., Zimin A. A. y dr.], pod. red. A. I. Klibanova, Moskva, Politizdat, 719 s. (in Rus.).
64. Skalkovskiy, A. A. (1853). Opyt statisticheskoho issledovaniya Novorossiyskoho kraya, Odessa, Tipografiya Frontsova i Nitche, ch. 1, 188 s. (in Rus.).
65. Skalkovskiy, A. A. (1836). Khronolohicheskoe obozrenie Novorossiyskoho kraya. 1730–1823: v 2 ch., Odessa, Horodskaya tipografiya, ch. 1 (1730–1796), 289 s. (in Rus.).
66. Smolich, I. K. (1997). Istoriya Russkoy Tserkvi: 1700–1917: v 2 ch., Moskva, Valaamskiy monastyr, ch. 1, 800 s.; ch. 2, 798 s. (Istoriya Russkoy Tserkvi, kn. 8, ch. 1, 2). (in Rus.).
67. (2019). Staroobryadchestvo: istoriya, kultura, sovremennost: materialy XIII-y Mezhdunar. nauch. konf., 21–23 noyab. 2019 h., Moskva, 275 s. (in Rus.).
68. Taranets, S. V. (1999). Kurenevskoe Trimonastyrye: istoriya russkoho staroobryadcheskoho tsentra v Ukraine, Kiev, 160 s. (in Ukr.).

69. Taranets, S. V. (2012). Pravove stanovyshche staroobriadtsiv u Rosii naprykintsi XVII – na pochatku XX stolittia, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 3, s. 79–88. (in Ukr.).

70. Taranets, S. V. (2012). Staroobryadchestvo v Rossiyskoy imperii (konets XVII – nachalo XX veka), Kiev, t. 1: Vzaimootnosheniya staroobryadcheskikh soobshchestv s hosudarstvom i ofitsialnoy Tserkovyu, 702 s. (in Rus.).

71. Taranets, S. V. (2012). Staroobryadchestvo v Rossiyskoy imperii (konets XVII – nachalo XX veka), Kiev, t. 2: Staroobryadchestvo v sotsiokulturnom kontekste, 686 s. (in Rus.).

72. Taranets, S. V. (2009). Staroobriadtsi Bessarabii ta yikh peresliduvannia rosiiskym uriadom u XIX – na pochatku XX stolittia, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 4, s. 84–93. (in Ukr.).

73. Tryhub, O. P. (1999). Istoriia zasnovannia yeparkhii Katerynoslavskoi ta Khersonskoi (1775–1837), *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu, Zaporizhzhia*, vyp. VII, s. 105–116. (in Ukr.).

74. Tryhub, O. P. (2000). Misionerska diyalnist pravoslavnoi tserkvy na Pivdni Ukrainy, *Naukovi pratsi: zbirnyk, Mykolaiv, Vydavnychi dim MF NaUKMA*, t. 8: Istorychni nauky, s. 45–49. (in Ukr.).

75. Tur, V. H. (2006). Pravoslavnye monastyri Kryma v XIX – nachale XX vekov. 2-e izd., pererab. i dop., Kiev, YD “Stilos”, 248 s. (in Rus.).

76. Fedorov, V. A. (2003). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov i hosudarstvo. Sinodalnyy period 1700–1917, Moskva, “Russkyya panorama”, 480 s. (in Rus.).

77. Fedorova, A. I. (2004). Osoblyvosti polozhennia staroobryadtsiv Pivdennoi Bessarabii pid vladoiu Rosiyskoi imperii (1812–1856 rr.), *Intelihentsiya i vlada: hromad.-polit. nauk. zb. Seriya: Istoriia*, Odesa, Astroprynt, vyp. 3, s. 63–72. (in Ukr.).

78. Fedorova, A. I. (2005). Staroobryadnytski obshchyny Pivdennoi Bessarabii u XIX – pershii polovyni XX st.: istoryko-konfesiinyi aspekt: dys. kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 “Vsesvitnia istoriia”, Odessa, 238 s. (in Ukr.).

79. (1967). Tserkov v istorii Rossii (IX v. – 1917 h.): kriticheskiye ocherki, Moskva, Nauka, 336 s. (in Rus.).

80. Shemyakin, Ya. H., Shemyakina, O. D. (2011). Starovery-stranniki v svete tsyvilizatsy-onnoho podkhoda k istorii Rossii. Razmyshleniya nad knihoy E. E. Dutchak, *Vestnik Tomskoho hosudarstvennoho universiteta. Istoriya*, no. 4, s. 144–160. (in Rus.).

81. Shuba, A. V. (1989). Pravoslavia i tradytsii natsionalnoi kultury, Kyiv, 47 s. (in Ukr.).

82. Shuba, O. V. (1989). Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii, Moskva, 719 s. (in Rus.).

83. Yasevich-Borodaevskaya, V. I. (1897). Ocherki iz istorii sektantskikh dvizheniy Ekaterinoslavskoy hubernii, *Novoe slovo*, no. 4. (in Rus.).